

Bruno Ćurko
Ivana Kragić

FILOZOFIJA ZA DJECU – PRIMJER „MALE FILOZOFIJE“

Sažetak: Odgojno - obrazovni sustavi sve više postaju samo obrazovni, a ona odgojna komponenta polako nestaje iz obrazovnih sustava. Jedna od tendencija koja pokušava vratiti smisao odgoja u obrazovanje je program Filozofija za djecu. Osnivač ovog programa jest Mathew Lipman, koji je i osnivač Institute for the Advancement of Philosophy for Children (IAPC). Ovaj institut danas ima svoje pridružene centre u 46 zemalja širom svijeta. Cilj programa Filozofija za djecu je usmjeriti i izvježbati učenike za kritično i kreativno mišljenje. U drugom dijelu ovog članka autori nude prikaz jednog sata u sklopu nastavnog predmeta Mala filozofija, koji se eksperimentalno održava u Privatnoj osnovnoj školi „Nova“ u Zadru za učenike trećega, četvrtoga i petoga razreda.

Ključne riječi: Filozofija za djecu, kreativno mišljenje, kritično mišljenje, Mala filozofija, vrijednosti.

Brzim globalnim promjenama u svijetu, brzo se razvijaju i nove znanstvene teorije koje donose potrebne promjene u obrazovnim sustavima. Nažalost obrazovni sustavi se sve više temelje na kratkotrajnom pamćenju informacija, dok je odgojna komponenta sve više zanemarena. Svijet, u kojem se građani pretvaraju u nepromišljane konzumente, sve je više nalik na šareni cirkus propagandnih poruka. Obrazovna politika nažalost nudi mali broj alternativnih programa. Što je cilj odgojno obrazovnih sustava? Odgovor na ovo pitanje ponudio je i Jean Piaget rekavši, kako je cilj odgoja stvoriti čovjeka koji je sposoban činiti nove stvari, ne samo ponavljati ono što su već učinile druge generacije. Cilj je ljudsko biće koje je kreativno, inventivno i koje je pronalazač. Drugi cilj odgoja je formirati umove koji će biti kritični, koji će potvrđivati i ne prihvaćati sve što im je ponuđeno.¹ Promišljanje o samom sebi i svijetu u kojem se nalazimo sve je rjeđe. Dakako, da postoje 'struje' koje se pokušavaju oduprijeti konzumeriziranju društva i svijeta općenito. Jedan od takvih pokušaja jest i program koja za svoj cilj ima usmjeriti, uvježbati te naučiti djecu da kritički promišljaju sebe i svijet oko sebe. Ta filozofska disciplina naziva se Filozofija za djecu. Ovu, nazovimo, mladu filozofsku disciplinu možemo svrstati pod

¹ Fisher, Robert. *Teaching Children to Think*, Cheltenham, Nelson Thornes, 2005, na p. 23.

praktičnu filozofiju.² Pod praktičnu filozofiju, u suvremenom svijetu, spadale bi filozofske discipline koje su namijenjene široj (ne-akademske) populaciji, a koje imaju utjecaj na ljudske živote. Najraširenije praktične filozofske discipline su Filozofsko savjetovanje, Sokratski dijalog te Filozofija za djecu (barem onaj praktični dio).³ Osnivač ove, sad već globalne, tendencije učenja i uvježbavanja promišljanja kod djece mlađe dobi jest profesor Mathew Lipman. On je prije četrdesetak godina na Sveučilištu u Kolumbiji tvrdio kako uključivanjem djece u filozofske diskusije, možemo kod djece razviti tehnike mišljenja i promišljanja. Vjerovao je kako je prirodna dječja znatiželja i njihova želja za znanjem integrirana s filozofijom. Kako sam Lipman kaže, njegovi tadašnji studenti ipak su bili ograničeni u kritičkom promišljanju i prosuđivanju, a bilo je kasno za kvalitetno poboljšanje tih njihovih sposobnosti.⁴ Tada je shvatio da bi ovo uvježbavanje kritičkoga mišljenja i prosuđivanja trebalo započeti u ranijoj dječjoj dobi. Lipman je napustio Sveučilište u Kolumbiji i osnovao *Institut za unaprjeđenje Filozofije za djecu* pri državnom Sveučilištu Montclair.⁵ Danas ovaj Institut ima pridružene centre u četrdeset i šest zemalja svijeta.

Kako tvrde Lipman, Sharp i Oscanyan u uvodu knjige *Philosophy in the Classroom*, još su stari Grci shvaćali, danas isto počinju shvaćati učitelji, da proces mišljenja kulminira u filozofiji, ali filozofija i jest najfiniji instrument koji usavršava proces mišljenja.⁶ Cilj Filozofije za djecu bi trebao biti usavršiti, odnosno uvježbati djecu kreativnomu i kritičkomu mišljenju. Sredinom prošloga stoljeća razvila se rasprava jesu li djeca u stanju filozofirati. Zastupnicima Filozofije za djecu ova je rasprava sporedna. Naime, program Filozofija za djecu ne uči djecu povijest filozofije niti s njima ulazi u polemike oko 'akademske filozofije'. U radionicama Filozofije za djecu, svi problemi 'spušteni' su na dječju razinu. S njima se raspravlja o temama koje su njima poznate i prihvatljive. Robert Fisher tvrdi kako su djeca rođeni govornici. Oni brbljaju, opisuju, zapitkuju i raspravljaju skoro cijelo vrijeme. Takav njihov razgovor upravo potiče razvoj njihovog mišljenja, dovodi ih do rasuđivanja, dokazivanja, traženja uzroka, objašnjenja događaja, struktura i smisla njihova iskustva.⁷ Upravo na toj razini filozof' pokušava s djecom raspravljati o filozofskim problemima. U radionicama za djecu obrađuje se mnoštvo tema, kao što su: prijateljstvo, vrijednosti, hrabrost, mudrost... Cilj ovih radionica nije upoznati djecu s

² Izvrstan prikaz filozofije u praksi u suvremenom svijetu vidi: Lou Marinoff, *Philosophical practice*, San Diego, Academic Press, 2002.

³ U svijetu postoji nekoliko značajnijih udruga i društva koja se bave isključivo praktičnom filozofijom. Najpoznatije takvo društvo jest *The Society For Philosophy In Practice* (SPP), čije elektronske stranice možete posjetiti na adresi: <http://www.society-for-philosophy-in-practice.org>

⁴ Više o samom osnivanju Instituta za unaprjeđenje filozofije, samom programu filozofije za djecu možete vidjeti u intervjuu profesora Lipman-a na: <http://philosophy-toolbox.org/philosophy-connections/matthew-lipmans-insights/>

⁵ Više na: <http://cehs.montclair.edu/academic/iapc/>

⁶ Lipman M., Sharp A. M., Oscanyan F. S., *Philosophy in the Classroom*, Philadelphia, Temple University Press, 1980, na p. XI.

⁷ Fisher, Robert. *Teaching Children to Think*, Cheltenham, Nelson Thornes, 2005, na p. 127.

osnovnom filozofskom problematikom ili poviješću filozofije, već, kako tvrdi Lipmann u predgovoru drugog izdanja knjige *Thinking in Education*, djeci bi trebalo pomoći da misle ispravno i da misle za sebe, ne samo radi društvene koristi, već zato što oni ne zaslužuju manje.⁸ U članku iz 1988. godine Matthew Lipman tvrdi kako je program Filozofija za djecu jedini program koji upotrebljava obrazac filozofske rasprave da bi se dosegao etički razvoj kod djece i to na način da se djeca privuku u etička istraživanja, što u sebi sadržava kritično i kreativno mišljenje.⁹ Kritičko i kreativno mišljenje su nezaobilazne sastavnice programa Filozofije za djecu. Mnoštvo je definicija kritičkog mišljenja, prisjetimo se definiciju iz knjige Diane F. Halpern. *Thought and Knowledge: An Introduction to Critical Thinking* po kojem kritičko mišljenje jest uporaba kognitivnih vještina i strategija koje pojačavaju mogućnost željenog 'izlaznog' mišljenja. Kritičko mišljenje upotrebljava se da se opiše razmišljanje koje je svjesno, promišljeno, to je i vrsta razmišljanja uključena u rješavanje problema, formuliranje zaključaka, projiciranje mogućnosti i donošenje odluka. Kritičko mišljenje jest ono kad mislitelj pažljivo i efikasno upotrebljava vještine mišljenja u određenom kontekstu promišljanja. Kritičko mišljenje je više od običnog mišljenja.¹⁰ Razliku između kreativnog i kritičkog mišljenja opisao je Beyer u knjizi *Practical strategies for the teaching of thinking*. Dok je kreativno mišljenje nešto odvojeno, kritičko mišljenje se odnosi na znani sadržaj. Kreativno mišljenje pokušava stvoriti nešto novo, kritičko mišljenje pokušava ocijeniti valjanost ili ispravnost nečega što već postoji. Dok kreativno mišljenje pokušava prevladati prihvaćene principe, kritičko mišljenje pokušava ostati kod razrađenih i poznatih principa. Ipak, kreativno i kritično mišljenje lako mogu biti različite strane istog novčića, ali ipak nisu isti.¹¹ Iako postoji distinkcija između kreativnoga i kritičkoga mišljenja, put do razvitka tih mislećih sposobnosti je više nego sličan. Kako tvrdi Bayer, dobre misleće sposobnosti se ne razvijaju same od sebe, one se moraju uvježbati.¹² U istom djelu Bayer s pravom tvrdi kako učenje učenika razmišljanju mora biti prioritet današnjih škola. Kroz taj proces uvježbavamo učenike i kritičkom i kreativnom mišljenju. Kao što je već navedeno, cilj programa Filozofije za djecu jest potaknuti, uvježbati i naučiti djecu kreativnom i kritičkom mišljenju.

⁸ Matthew, Lipman. *Thinking in Education*, Cambridge, Cambridge University Press, 2003. na p. 2.

⁹ Matthew, Lipman. »Critical Thinking, what can it be?«, *Educational leadership* 46(rujan 1988), pp. 38-43. na p. 40.

¹⁰ Diane, F. Halpern. *Thought and Knowledge: An Introduction to Critical Thinking*, New Jersey, Lawrence Erlbaum Associates - Inc., Publishers, 2003. Na p. 6.

¹¹ Barry K., Beyer. *Practical strategies for the teaching of thinking*, Boston MA, Allyn and Bacon, Inc. 1988. Na p. 35.

¹² Barry K., Beyer. *Practical strategies for the teaching of thinking*, Boston MA, Allyn and Bacon, Inc. 1988. Na p. 32.

MALA FILOZOFIJA

Mnoštvo je primjera u svijetu u kojima je program Filozofije za djecu uveden u osnovne škole. Nama 'najbliži' primjer za to jest Republika Slovenija koja u sedmom, osmom i devetom razredu osnovne škole, kao izborni predmet, ima Filozofiju za djecu. Od ove školske godine (2008./2009.) u Privatnu osnovnu školu „Nova“ u Zadru uveden je predmet nazvan *Mala filozofija*.¹³ *Mala filozofija* održava se jedan sat tjedno (35 sati godišnje) za učenike trećega i četvrtoga razreda. Učenici petoga razreda mogu pohađati isti program po vlastitom nahodjenju. Godišnji plan i program izradio je Bruno Ćurko. U izradi svakog pojedinog nastavnog sata sudjeluje i Ivana Kragić. Oboje su voditelji ovoga predmeta. Prije samog ulaska u škole, godišnji plan i program dan je na uvid dr. sc. Ji-Aeh Lee, voditeljici jednoga od Centara Filozofije za djecu u Južnoj Koreji (Ewha Womans University) te dr. sc. Maughn Gregory-ju, ravnatelju Instituta za unaprjeđivanje Filozofije za djecu sa Državnog Sveučilišta Montclair. Oboje su izrazili potporu navedenom programu.¹⁴ Navedeni program već se reluzira. Ovdje donosimo sinopsis jednog od satova.

PRIKAZ NASTAVNOG SATA NASLOVLJENOG »VRIJEDNOSTI«

Kao i svaki sat »Male filozofije« i ovaj sat se održava uz pomoć PowerPoint prezentacije. Kroz sve sate nas vodi sova Sofija i njeno društvo. Na ovom satu uz sovu Sofiju pojavljuju se i Ježurka Ježić te Bakalarko Darko. Na početku sata se određuje tko će od učenika čitati 'ulogu' pojedinih likova. Sova Sofija se spušta i najavljuje uvodnu priču, prerađenu La Fontaine basnu *Pas i Vuk*. Svako dijete dobiva kopiranu priču, ukrašenu njima prilagođenim likovima. Učiteljica čita priču. Nakon što učiteljica pročita priču, 'učitelji' počinju s postavljanjem pitanja.

Svako postavljeno pitanje učitelji produbljuju s raznoraznim potpitanjima. Dakle, nakon priče *Pas i Vuk* slijede pitanja.

Sova Sofija: Što je vrednije vuku, a što psu?

Sova Sofija: Što biste vi odabrali?

Učitelji postavlja potpitanja: Zašto?

Kako je priča završila? Je li itko ostao povrijeđen ili uvrijeđen?

Znači li to da su poštivali međusobne želje i vrijednosti?

Jesu li poznavali međusobne vrijednosti?

Sova Sofija: Poznaje li pas slobodu?

U prezentaciju dolazi novi lik.

Sova Sofija: Znae li djeco tko je ovaj moj prijatelj?

Većina djece prepoznaje omiljenog dječjeg junaka.

¹³ Zahvaljujemo ravnateljici škole Anki Marić što nam je omogućila održavanje programa Filozofija za djecu u njenoj školi.

¹⁴ Ovom prilikom zahvaljujem profesorici Ji-Aeh Lee i profesoru Maughn Gregory-ju na podrškama, pohvalama i potpori koji su uputili za plan i program *Mala filozofije*.

Sova Sofija: Po šumi danas, bez staze, puta, Ježurka Ježić lovi i luta. Vještak i majstor u poslu svom, radi i čuva rođeni dom.

Ježurka Ježić: Hello children. Iako sam naučio engleski još uvijek na svijetu tom najviše volim svoj skromni dom.

Učitelj moli učenike da ispričaju priču o Ježurki Ježiću. Nakon što učenik ispriča priču, učitelji potpitanjima razrađuju sadržaj priče.

Sova Sofija: Djeco, po čemu su slični vuk i Ježurka?

a) Naobrazbi

b) Po svojim vrijednostima

c) Po hrani

Učenici vrlo lako odgovaraju na zadano pitanje.

Ježurka Ježić: Odgovorili ste točno na pitanje njeno, znate li kojom će te se danas baviti temom?

Učenici uz pomoć potpitanja dovode djecu do točnog odgovora. Dakle danas ćemo raspravljati o vrijednostima.

Sova Sofija: Vrijednost, vrijedno, vrednovanje, vrednota....što li je sve to?

Ježurka Ježić: Pokušajmo zajedno doći do zaključka.

U prezentaciji 'doplivava' Bakalarko Darko: Bok, mislim kako je vrijeme da vam se pridružim. Ja sam bakalarko Darko. Evo plivam kroz Jadransko more, pa sam vam odlučio pomoći.

Ježurka Ježić: Bakalarko, stigao si u pravo vrijeme. Govorimo o temi vrijednoj pričanja.

Sova Sofija: Bok Bakalarko Darko, pomozite nam shvatiti što su to vrijednosti?

Bakalarko Darko: Imate li doma koju staru igračku, knjigu, komad odjeće ili bilo što drugo što je po svim pravilima već trebalo biti u smeću?

Ježurka Ježić: Zašto čuvate taj predmet? Je li vam to važnije od ostalih stvari koje imate? Zašto?

Bakalarko Darko: Što biste rekli da taj predmet ima za vas?

Ježurka Ježić: Mislite li da bi imao isto značenje kao onaj kojeg sada imate doma? Zašto?

Sova Sofija: Da nikada niste imali taj predmet i da ga sad vidite novoga u izlogu, koliko bi vam važno bilo da ga kupite?

Ježurka Ježić: Da ste taj dan umjesto igračke koju volite dobili knjigu, plavi auto umjesto crvenog ili bilo koji drugi predmet, mislite li da bi svoje osjećaje vezali uz to?

Bakalarko Darko: Je li moguće da ste vi sami i ljudi oko vas tom predmetu dali vrijednost?

Gdje se onda vrijednost stvara: u materijalnom (predmetima) ili u njihovim pričama i nama samima? Budi li vam taj predmet neke uspomene?

Sova Sofija: Ako mi sami stvaramo vrijednosti, znači li to da su one kod svakog jednake?

Ježurka Ježić: Mislite li da će neki ljudi dati vrijednost cijeni tog predmeta, a ne njegovom značenju?

Bakalarko Darko: Znači li to da ljudi različito vrednuju stvari?

Ježurka Ježić: Ako ljudi drukčije vrednuju materijalne stvari je li moguće da drukčije vrednuju i duhovne, emocionalne i intelektualne pojave?

Bakalarko Darko: Što bi to bile duhovne vrijednosti?

Sova Sofija: Ima li to veze s duhovima?

Sova Sofija: Navedite neke duhovne vrijednosti koje vi poznajete.

Ježurka Ježić: Jesu li one opipljive? Imaju li oblik, boju miris? Može li nas boja ili miris sjetiti na neku vrijednost?

Bakalarko Darko: Hoće li vas isti miris sjetiti na iste vrijednosti kao i vašeg prijatelja? (npr. mamin ručak, ljeto na moru, najdraža žvakaća guma...).

Sova Sofija: Znači li to da nas iste stvari podsjećaju na različite vrijednosti?

Ježurka Ježić: Znači da nisu sve vrijednosti iste za svakoga?

Bakalarko Darko: A mogu li biti slične? Provjerimo to s jednom igrom ...

Naravno, sva pitanja animiranih likova upotunjena su potpitanjima učiteljā. Učitelji dijele papiriće svakom učeniku i mole ih da na njih napišu tri njima najbliže vrijednosti ili one koje smatraju bitnima (ljubav, istina, prijateljstvo, predmeti, novac, odjeća, sloboda... i sve one koje su sami prethodno naveli). Osim samih vrijednosti učenici kraj njih pišu prvu stvar koja ih asocira na te vrijednosti (miris, osoba, razdoblje života...). Nakon što su učitelji prikupili sve ispisane papiriće zajedno s učenicima analiziraju njihove stavove.

Postoji li pogrešan odgovor na ovakva pitanja?

Kad usporedite sve odgovore, ostajete li pri svojim vrijednostima? Jesu li ovo sve vrijednosti?

Možete li razumjeti da je netko napisao drukčiju vrijednost od vas?

Možete li mu dati to pravo?

Možete li to poštivati?

Jesu li sve te vrijednosti u suštini slične?

Može li se vrijednost vrednovati?

Mislite li da će vam se vrijednosti mijenjati ili jačati kroz život?

Morate li ih njegovati?

Podsjećati se na njih?

Mislite li da je dobro razmišljati o tuđim vrijednostima?

Sova Sofija: Nakon zanimljive igre, poslušajte dvije priče

Ježurka Ježić: Jedna priča je o mitskom kralju Midi, koji je imao pomalo krive vrijednosti.

Druga priča je o starom filozofu Diogenu. Pazite ovdje se pojavljuje i otac Aleksandra Velikog, Filip 2. (Naglašava se Aleksandar Veliki, jer smo na prošlom satu »Filozofi i filozofija« pričali o ovom Aristotelovom učeniku).

Učiteljica prepričava priču o kralju Midi (Ovidijeve Metamorfoze). Nakon priče (koju na prezentaciji prate nekoliko umjetničkih doživljaja samog Mide), s učenicima se raspravlja o krivim vrijednostima i o tome kako one mogu imati negativne posljedice. Nakon završene rasprave učitelj prepričava priču o osebujnom životu filozofa Diogena. Ova priča potiče raspravu o tome koliko

nam je malo potrebno za život i koliko su nam vrijedni osnovni životni uvjeti. Nakon kratke rasprave, opet se pojavljuju animirani likovi.

Sova Sofija: Ja idem malo čitati knjige jer one ipak zlata vrijede.

Lijep pozdrav, vidimo se na sljedećem satu.

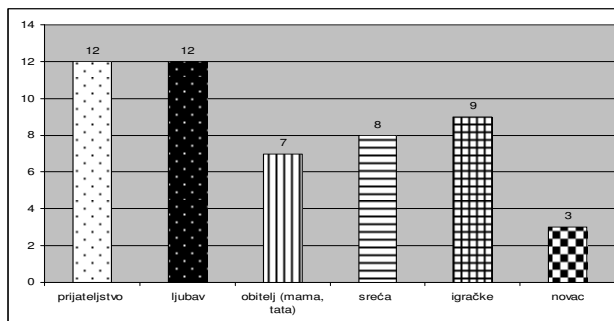
Ježurka Ježić: Draga djeco, idem ja svojoj kućici. Možda se opet vidimo na satu Male filozofije. Bok.

Bakalarko Danko: I ja se vraćam u Sjeverno more. Vidimo se...

ZAKLJUČAK

Očekivanja od nastavnoga sata predmeta *Mala filozofija* redovito su i više nego ispunjena. Učenicu su na samom nastavnom satu spremni promišljati o zadanim problemima. Nakon privikavanja na novi predmet, neopterećeni strahom od krivog odgovora učenici otvoreno iskazuju svoja mišljenja i stavove. Zsigurno, ovakvi satovi i način rada omogućuju učenicima da razmisle o svakodnevnim pojavama koje se često uzimaju zdravo za gotovo. Bit je u motivaciji da učenici sami dolaze do spoznaja, koje ih je većina već svjesna, ali nikada nije imala potrebu raspravljati ili razmišljati o tome. Kad je riječ o konkretnom satu, o satu naslovljenom »Vrijednosti«, većina se učenika prisjetila predmeta kojih imaju doma (uglavnom igračke) i koje čuvaju s posebnom pažnjom. No važnije od toga je da su u potpunosti osvijestili odakle tolika ljubav i dragost prema, recimo jednom starom plišanom Charli Chaplinu, koji nema nikakvu novčanu vrijednost. Sat je završio zaključkom, do kojeg su vođeni od učiteljā, došli sami učenici: »Mi sami i ljudi oko nas, dajemo vrijednosti određenim predmetima. Te vrijednosti, koliko god bile slične, zapravo su različite za svakoga pojedinačno. Stvarnu vrijednost za nekoga može imati predmet, koji je za sve druge bezvrijedan. Važnije su duhovne nego materijalne vrijednosti.«

Spoznaju o poštivanju tuđih vrijednosti je dokazala i igra, u kojoj je svaki učenik zapisao tri njemu važne vrijednosti. Graf prikazuje koje su vrijednosti kako najvažnije prepoznali učenici.

Nakon tridesetak minuta rasprave o vrijednostima učenici trećega i četvrtoga razreda kao najvažnije vrijednosti prepoznali ljubav i prijateljstvo, slijede igračke, sreća i obitelj. Partikularni cilj ovog nastavnoga sata jest osvješćivanje pravih vrijednosti. Učenici su vjerojatno i prije znali koje su ima

vrijednosti bitne, ali je zasigurno vrijedno da se javno, u razredu, prisjete tih vrijednosti.

Svaki od satova *Male filozofije* u svojim ciljevima ima osvještavanje određenog problema. Osvještavanjem problema, argumentiranom raspravom, ciljano usmjerenim pitanjima, konstruktivnim zaključcima nastavni sat *Male filozofije* pokušava djecu usmjeriti prema kritičkom i kreativnom mišljenju, što i jest cilj programa Filozofija za djecu.

LITERATURA

- Beyer, B. K. (1988.), Practical strategies for the teaching of thinking, Boston MA, Allyn and Bacon
- Fisher, Robert (2005.), Teaching Children to Think. Cheltenham, Nelson Thornes
- Halpern, Diane, F. (2003.), Thought and Knowledge: An Introduction to Critical Thinking. New
- Lipman, M. (2003.), Thinking in Education. Cambridge, Cambridge University Press
- Lipman M., »Critical Thinking, what can it be?«, Educational leadership 46(rujan 1988.), pp. 38-43. na p. 40.
- Lipman, M., Sharp A. M., Oscanyan F. S. (1980.), Philosophy in the Classroom. Philadelphia, Temple University Press

PHILOSOPHY FOR CHILDREN – THE CASE STUDY OF LITTLE PHILOSOPHY

Abstract: The educational systems are increasingly focusing on education, with the upbringing aspect of the system being slowly disappearing. One of the tendencies that aims to reintroduce the sense of upbringing into the education system is the programme called *Philosophy for Children*. The founder of this programme is Matthew Lipman, who also founded the Institute for the Advancement of Philosophy for Children (IAPC). This institute has its branch offices in 46 countries in the world. The aim of the programme *Philosophy for Children* is to train pupils for critical and creative thinking. The second part of the paper presents a class outline for a class in Little philosophy that is organized as an experimental programme in the private primary school *Nova* in Zadar, for pupils in 3rd, 4th and 5th grade.

Key words: philosophy for children, creative thinking, critical thinking, *Little philosophy*, values.

Author: Bruno Ćurko, asistent, Institut za filozofiju Zagreb,
Ivana Kragić, studentica, Sveučilište u Zadru, Odjel za kroatistiku

Review: Život i škola, br. 20 (2/2008.), god. 56, str. 61. do 68.

Title: Filozofija za djecu – primjer “Male filozofije”

Categorisation: znanstveni rad

Received on: 13. listopada. 2008.

UDC: 371.3:1

Number of sign (with spaces) and pages: 19.770 (: 1800) = 10,983 (: 16) = 0,686